

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 76 (17024)

2005 чылдың
июль 12,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 21.00
Садар өртөө – 3 рубль.

Дааранылга фабриказы:

Чазак Даргазының ажил-албаны

САЙЗЫРАЛЧЕ БАЗЫМ

ТР-ниң Чазанда

Федерацияны быжыглаар сорулга-биле

Июль 8-тиң
хүнүнде
Кызылдың
дааранылга
фабриказының
чайгы коллек-
циязын бараал-
гаткан байыр-
лалга Чазак
Даргазы
Ш.Д. Ооржак
киришкен.

Тываның хоочун дээн бүдү-
рүлге черлериниң бирээзи —
дааранылга фабриказы сөөлгү
чылдарда белен эвес үелерни
эртип турар. Саң-хөө болгаш бү-
дүрүлгезин садып-саарары-биле
холбашкан бергедээшкиннер дар-
рый шиттирнине негел келген. Чо-
гуур материалдыг деткимче болур
болза, бүдүрүлгениң аргалары
кызыгаар чок дээрзин бадыт-
каары-биле, дааранылга фабри-
казының коллективниң боттарының
чаартып тургусканы онзагай
коллекциязын Чазак Даргазынга

болгаш яамылар удуртукчула-
рынга сонуртаткан. Бо чайгы
коллекцияда тыва национал аян
кииртинген албан езузунуң хеви
кирип турар. Оларның аразында
эр-херээжен ажил-херекчи кос-
тюмнер, школачы костюм аймаа,
кежээки байырлалдарга кедер хеп

болгаш авангард стилинге таа-
рыштырган костюмнер бар. Фаб-
рикааның конструкторлары Кул-
чана Шоюн, Елена Сундуй, Вя-
чеслав Оюн оларның чогаадып
тургусканы модельдериниң кол-ла
онзагай шынарлары: арыг хөвөн
материалдан даараттыганы; на-

ционал стилиңиң элементилерин
онзагай кылдыр кириштирген;
шынар талазы-биле бедик дең-
нелде; колдуу аныктарга болгаш
улулг класстар өөреникчилеринге
таарыштыганы.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.
Ооржак Чазак хуралынга Мос-
квага болгаш Калининградка
ажыл-албан кылып чораанының
түннелдерин Чазак кежигүн-
неринге чугаалап берген. Чазак
баштыңы федералдыг харыл-
зааларның механизмин сай-
зыраңгайжыдарынга турас-
кааткан РФ-тиң Күрүне Чөвү-
лелиниң Президиумунуң хура-
лынга база Калининградка
үнүшкүннүг хуралынга киржип
чораан. Чурттуң Президентизи
Владимир Путинниң даргалааны
ол хуралдарга федералдыг
төптөн бүрүн эргелерниң кезин
дамчыдып бээри-биле хол-
башкан айтырыгларны чугаа-
лашкан.

Федералдыг болгаш регион-
нар эрге-чагыргаларының ажи-
лының ажыктыын бедидер талазы-
биле хемчеглерни чугаалажып
тургаш, федералдыг төптөн ре-
гионнарга 114 бүрүн эргелерни
дамчыдып бээр дугайында шиит-
пирни хүлээп алганын Шериг-оол
Ооржак дыңнаткан. Оон аңгыда
федерацияның субъектилеринге
ам-даа 50 ажыг бүрүн эргелерни
дамчыдып бээр арга барын
чугаалажып турар.

Күрүне Чөвүлелиниң хура-
лынга В.Путин амгы үеден эге-
лээш, регионнарның девискээр-
леринде бактаап турар феде-
ралдыг эрге-чагырга органнары-
ның (суд органнары, прокура-
турадан аңгызын) ажылын феде-
рациязының субъектизиниң удур-
тукчузу баштап, ажил-чорудул-
газын таарыштырарын чарлаан.
Девискээрлерде федералдыг
эрге-чагырга органнарының кол-
дуунда бүгү удуртукчуларының
кандидатураларын регионнуң
баштыңы-биле чөпшээрер.
ИХЯ-ны, Онза байдалдар, юстиция
яамыларын, федералдыг реги-
страция албанының, кеземче
күүседир федералдыг албанының
субъектиниң удуртукчузу деткээп
кижилер баштай бээр. Бүрүн
эргелерни дамчыдып бээрин ийи
ай дургузунда боттандырарын
планнап турар.

Бүрүн эргелерни регионнарже
дамчыдып бээр дугайында шиит-
пир субъектилерге бүзүрелдин
чүгле улуг авансызы эвес, оларга
улуг харысалганы оонап турар.
Регионнарның удуртукчуларының
эрге-байдалы өскерлир, оларның
бүрүн эргелери улам калбарар,
херек кырында алырга олар Рос-
сияның Президентизиниң төлээ-
лекчилери болу бээр. Субъек-
тилерниң удуртукчуларының
ажыл-чорудулгазын регион-
нарның социал болгаш экономик-
тиг хөгжүлдениң көргүзүглерин
биле үнелеп көөрүн Дарга чу-
гаазынга айткан.

Удавас бүрүн эргелерни хү-
лээп алыр белекел талазы-биле
ажылчын бөлүктү тургузар бол-
гаш сайыттарның ортузунга
инструкция бээр хуралды эрт-
тирер.

ДЕЛГЕЛГЕГЕ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРИШКЕН

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың май
20-де хүлээп алган доктаалын езугаар 2005 чылдың
июнь 14-16 хүннеринде Санкт-Петербург хоорайга
болган делегейниң тоску экономиктиг чыыжынга
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.
Ооржак удурткан Тыва Республиканың албан
делегациязы киржип чораан. Ооң түңнелдериниң
дугайында ТР-ниң Чазак хуралынга чугаалашкан.

Чыышка делегейниң 60 чур-
тунуң үш муң ажыг политиктиг
болгаш сайгарлыкчы ажил-агый-
жы төлээлериниң эң эки кезээ
киришкен. Пленарлыг хуралдарга,
«Тегерик столдарга», делгел-
гелерге, экономиктиг аргаларын
болгаш чедишкиннерин таныш-
тырылгаларына, ужуражылгалар-
ларга реформалар структурала-
рын, экономиканың инновация
хөгжүлдениң, Арктикага кады
ажылдажылганың перспекти-
валарының болгаш өске-даа
чугула айтырыгларны чугаалаш-
кан. Тываның делегациязы пле-
нарлыг хуралга киришкен, аңаа
Россияның Президентизи В.Путин-
ниң чугаазын дыңнаан.

Россия Федерациязының Фе-
дералдыг хуралының удуртукчузу
С. Миронов, РФ-тиң Федералдыг
Хуралының Күрүне Думазының
даргазы Б.Грызлов, Россияның
даштыкы херектер сайыды С.Лав-
ров, РФ-тиң экономиктиг хөг-
жүлдө болгаш садыг сайыды

Г.Греф, Россияның транспорт
сайыды И.Левитин, РФ-тиң хар-
ылзаа болгаш информатизация
талазы-биле сайыды Л.Рейман
чыышка чүве чугаалаан. «Хамаа-
рышпас Күрүнелерниң Демне-
жилгежи чурттар болгаш Рос-
сияның федералдыг округтары—
экономиктиг хөгжүлдениң оруун-
да» деп чаңчыл болган делгел-
гениң бир кезээнде Россия Феде-
рациязының Сибирь федералдыг
округту көргүскөн.

Санкт-Петербургда делегейниң
тоску экономиктиг чыыжынга
Сибирь федералдыг округту та-
ныштырган кол сорулгазы—Си-
бирни Россияның чаңгыс аай
экономиктиг девискээрин, ооң
үлетпүр болгаш эртем талазы-
биле улуг күчүзүн, моон сонгаар
улам хөгжүүрүнүң аргалары бол-
гаш курлавырлары үлүүн көргү-
зери турган. Делгелге-таныш-
тырылга Сибирь федералдыг
округтуң 16 субъектизиниң пас-
портундан тургустунган. Экспо-

зицияның составында Тыва Рес-
публиканың дөрт инвестиция тө-
левилели кирген. Ол дээрге «Хаан-
нар шынаазы» деп күрүнениң
төөгү-культура музейиниң ту-
дуунуң комплекзиниң (ТР-ниң
Культура яамызы), «Саянның
хевистер» акционер ниитилелиниң
баазазынга дүктү, алгы-кеш чиг
эдин комплекстиг ханы болбаа-
зырадырының, Кызыл хоорайга
ыяшты комплекстиг болбаази-
радырының бүдүрүлгезиниң (ТР-
ниң Үлетпүр яамызы), «Тарданның
алдын рудадын шингээдип алы-
рының» («Тардан хаагылы ак-
ционер ниитилели) төлевилелдери-
дир. Экспонаттар тургузар шөл
эвээш болганындан Тываның
чамдык төлевилелдери делгелге
салдынмай барган.

Республикадан барган төлээ-
лер боттарының адырларына
хамааржыр делгелге киржик-
чилери, көрүкчүлөр-биле таны-
жып, ужурашкан. «Хааннар шы-
наазы», Элегестин кокстаар хө-
мүр-дажын шингээдип алырын
Кызыл-Курагину демир-орунуң
тудуу-биле кады чорударының
төлевилелдерин, Тыва Республика
дугайында ниити информацияны
Тываның инвестиция чуруу-биле
кады орус, англи дылдарга элек-
троннуң дискиде бижээн, респуб-
ликаның бойдус байлааның кур-
лавырларын комплекстиг шин-
гээдип алырының талазы-биле

янызы-бүрү эртем шинчилелдерни,
албан черлериниң хөй санныг
төлевилелдерин делгелге көр-
гүскөн. РФ-тиң Федерация Чөвү-
лелиниң Даргазы С.Миронов төле-
вилелдериниң аразындан «Хааннар
шынаазы» төлевилелди онза
сонуургаан.

ТР-ниң Чазак хуралынга Санкт-
Петербургда болган делегейниң
экономиктиг тоску чыыжынга
Тываның төлээлериниң киржил-
гезиниң дугайында республиканың
экономиктиг хөгжүлдө сайыды
Г.Ф. Балаканының дыңнадыын
хүлээп алган. Даштыкы эконо-
миктиг харылзааларны, инновация
болгаш инвестиция ажил-чору-
дулгазын боттандырар агентилел
(Тарыма), Үлетпүр яамызы
(Ооржак), Культура болгаш на-
ционал политика яамызы (Сандан),
Туризм талазы-биле агентилел
(Кара-Сал), Бойдус ажыглыгының
яамызы (Долгар), Россияның
Эртемнер академиязының Сибирь
салбырының Тывада бойдус
курлавырларын комплекстиг шин-
гээдип алыр институту (Лебедев)
болгаш өскелер-даа делгелге
белеткелди чогаадыкчы езу-биле
чорудуп, идепкейлиг киришкенин
Чазак хуралында демделгезин.

Хуралга чугаалашкан айтырыг
талазы-биле хемчеглерни айткан
доктаалды хүлээп алган.

Бистиң корр.

«СОКОЛ» ДЕП ПИВОНУҢ ХОРАНЫҢ, ХОРАНЫҢ ЭВЕЗИН КРАСНОЯРСКИГЕ ХЫНААР

Тыва Республиканың Чазааның июль 8-те болуп эрткен чөвүлелинге баш бурунгааргы даап бодаашкынар-биле алырга, «Амстар» ААН-ниң (Уфа хоорай, Башкортостан Республика) бүдүрүп үндүргени «Сокол» деп пиво-биле Ак-Довурак хоорайның чурттакчыларының ортузунга хораннанып өлгөн таварылгаларның дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Бо чылдың июль айның эге хуннеринде Ак-Довуракка 5 хоранналышкын бүртүктеткен, хораннанган кижилерниң 3-ү өлгөн. Когаараан кижилерниң шуптузунга хоранналышкынның имдемдечтери чаңгыс аай болган — хөөн баксыраашкынны, кустураары, боостаа ажыры, дөрт мөчү билинместээри болгаш өске-даа. Оларның чугаалап турары-биле алырга, оларның кадыкшылы «Сокол» деп пивону ишкениниң соонда баксыраан болуп турар.

Бо үе-чадада хоранналышкынның чылдагаан-дөзү ылап-ла «Сокол» деп пиво болган деп чүүл бадыктаттынмаан, ыңдыг болза-жок, республика прокуратураның оралакчысы Б.М. Бадмаевтин дыңнатканы-биле алырга, пивонуң майыктарын лабораторлуг шинчилгелер эрттирери-биле Красноярскиге чоруткан болуп турар. Оон аңгыда респектура тура барааннарның болгаш ачы-дузаның кижилерниң амы-тынынга болгаш кадыкшылынга айыыл чок болурунун негелделерин хажытканының дугайында (РФ-тиң Кеземче

хоойлузунуң 238 чүүлү) кеземче херээн оттурган.

ТР-ниң Чазак чөвүлелиниң доктаалы-биле тус чер бот-башкарылга органның удуртукчуларына ТР-ниң ИХЯ-зының экономиктиг кем-херек үүлгедиишкени-биле демисел чорудар эргелелиниң, үндүрүг органның инспекторлары киржилгелиг комиссияларны тургузуп, олар-биле кады арага-дары кылыгыларының сөөртүлгезинге, шыгжалдазынга болгаш сэдйи-сайгарылгазынга хыналдаларны чорударын сүмелээн. Тываның Кадык камгалал яамызынга Ак-Довурак хоорайда база республиканың кожуннардында чурттакчылыг черлерде өреге бүрүзүн эргип, арага-дары кылыгыларын болгаш пивону ишкени-биле холбашкан хоранналышкын таварылгаларын илередирин, хоранналышкын таварылгалары тургустунганда — биологтук материалдарны лабораторлуг шинчилел чорудары-биле доп-дораан хураарын база чедирерин дааскан.

Бистиң корр.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Чөөн-Хемчик кожунуң тургустунганының 240 чылын байырларынга белеткел талазы-биле хемчеглерниң планын бадылаар дугайында айтырыгны Чазак хуралына чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазааның «Чөөн-Хемчик кожунуң тургустунганының 240 чылын байырлар дугайында» 2005 чылдың апрель 21-де хүлээп алган доктаалының 3-кү пунктузун күседири-биле доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган.

Чөөн-Хемчик кожунуң тургустунганының 240 чылын 2005 чылдың сентябрь 23-24 хуннеринде байырлап эрттирер дугайында Чөөн-Хемчик кожун чагырганының кирип келген саналын хүлээп алганын доктаалда айтыкан. Кожунуң тургустунганының байырлалын белеткээр хемчег-

лерниң планын бадылаан. Ында ийи каът чуртталга бажыңнарын кожунуң эмнелге комплекзи, автобаазаның администрациязы турган бажыңны уруглар сады кылдыр эде дериин, «Чадаана сүт» сүт болбаазырадыр цехтин дериг-херекселдерин дүрген ажылгалга кирирерин, Чадаананың №4 школазының тудуун доозарын болгаш өске-даа чугула кылып ажылдарны айтыкан.

Кожун байырлалының программаны бадылаан.

Бистиң корр.

Дааранылга фабриказы:

САЙЗЫРАЛЧЕ БАЗЫМ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). Коллекцияны көргениниң соонда, Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак сөс алгаш, бир дугаарында-ла республиканың яамыларының удуртукчуларындан бүдүрүлгө черинге кандыг практиктиг дуза чедирип болурун тус-тус чугула-лап айтырган. Өөредилге яамызы бүдүрүлгө чери-биле сырый харылзаалыг дээрзин сайыт П.А. Морозов чугула-лап айтыкташ, яамыга хамааржыр тускай угла-нышкынның школаларга, школа-интернаттарга хеп аймаан моон-даа соңгаар доктаамал чагып даарадырын ол аазаан. Ынчангаш бо удаада көргүстүнген коллекция эки дээрзин демдеглээн.

Коллекцияда эмчи мергежилге чугула ажылчы хептин онзагай модельдерин кириштиргени Кадык камгалал яамызынга таарымчалыг болганы чугаажок. Ынчангаш яамының төлээзи мурнуку

чылдарда дег, чүгле чымчак эт-сеп аймаан эвес, а ажылчы хепти база даарадып эгелээринге барымдаалар барын айтыкан.

Культура яамызынга өглер дерилгези онза сонурганчыг болганын сайыттын хүлээлгезин күседип турар З.Б. Самдан чугаалааш, дараазында өглерниң дерилгезинге улуг чагыг кылырын аазаан.

Садыг-саарылга талазы-биле яамы фабриканың бүдүрген базанын садып-саарарынга дузалажы бээри чугаажок. Ол ышкаш бүдүрүлгениң ажылы эки болур болза, деткимчени албан көргүзе бээрин республиканың Саң-хөө болгаш экономика яамылары бүзүрөткен.

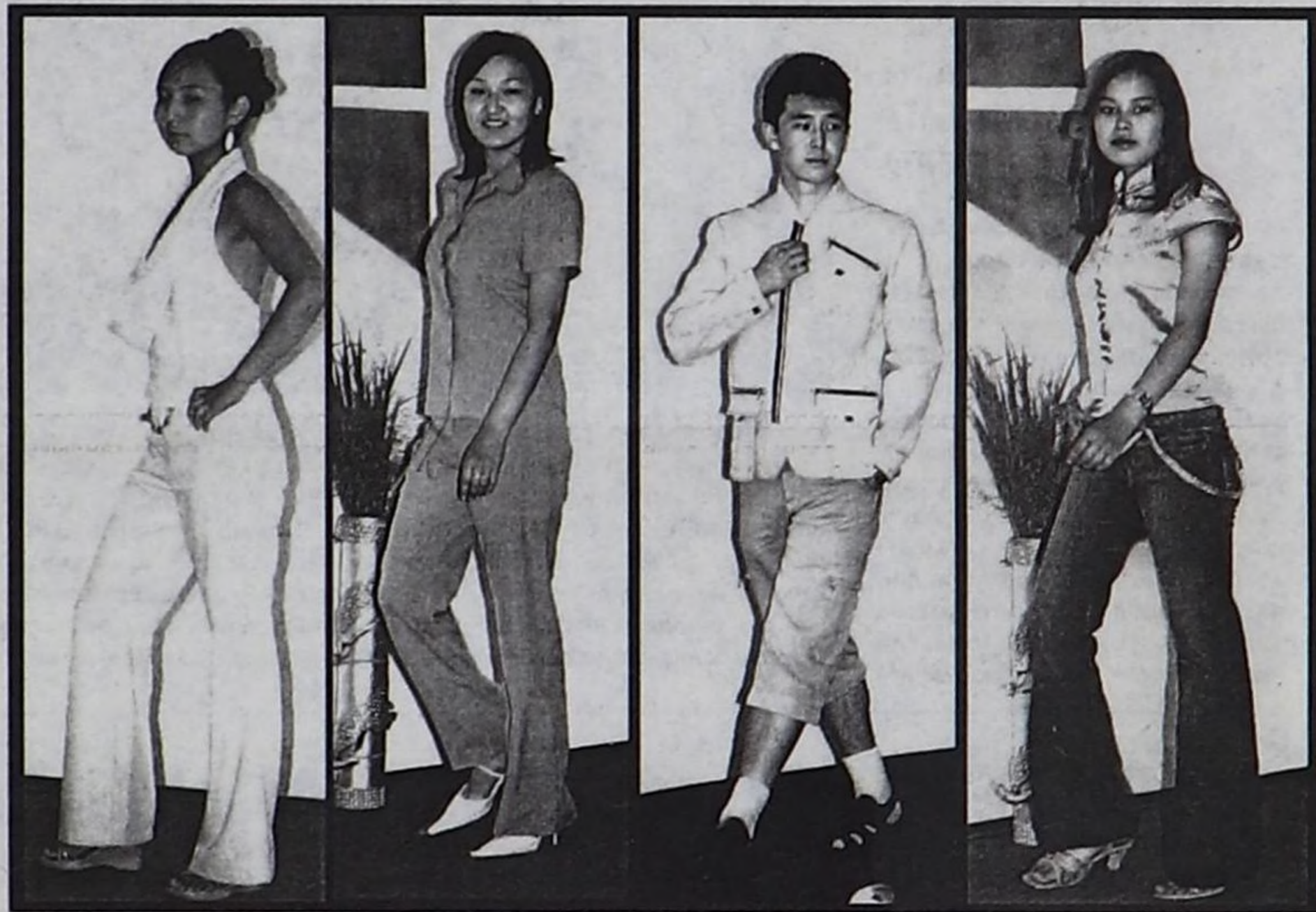
Ш.Д. Ооржак амгы үеде харыызы чок чээли, дузаламчы көргүзерин соксатканын шыңгыы сагындыргаш, фабрикага сөөлгү дузаны чедирерин магадылаан:

— Чазак моон соңгаар чүгле кызып ажылдап турар улуска дузалажыр. Ынчангаш силерге сайзырап болурунун сөөлгү аргазын берип тур бис. Бир эвес ам шыдавас болзунарза, бүдүрүлгөнерни дүжүрер ужурга таваржыр-дыр бис.

Ынчангаш мындыг кайгамчык хеп аймаан чогаадып, даараан ажылдакчыларга, оларны кедип көргүскен ТКУ-нуң студентилеринге өөрүп четтиргенин Ш.Д. Ооржак илереткен. Оон аңгыда бүдүрүлгө черинге септелгени, электри энергиязын санаар херекселдерни болгаш саң-хөө талазы-биле ажылдарын чурумчудуп, шыңгыы ажылдарын сүмелээн.

Республиканың Чазааның, яамыларының деткимчези-биле коллективтин кызымак ажылы бүдүрүлгениң сайзырап келиринге дузалыг болуру чугаажок.

Айлана КУУЛАР.

ПАРЛАЛГА — ЧОННУҢ ҮНҮ

Төнчү чок чөрүлдээ кымга-даа ажык чок

Мен күш-ажылдың хоочуну кижини болгаш амыдыралды көрүп, эки-бакты ылгап билип, шынны болгаш частырыгны эдеринге киржип чоруур, ниитилел тургузуунуң янзы-бүрү хевирлерин кыска, каксы-даа бол, өөренип, чуртталгада арга-дуржулганы көргөн, 80 ажыг чыл дургузунда чер кырынга чурттап эрткен кырган-дыр мен.

Мээң бо чуртталгам иштинде ниитилел тургузуу безин каш-даа солушту, чүү-даа чүве мөңгө эвес дээрзи билдине берген. Ынчалза-даа кижини төрелгетениң амыдырап-чурттаары, оон негелдехерелелдери өскерилбес. Кандыг-даа ниитилел турар болза, ол ниитилелдин боду өскерилп турар, а черде-даа, бойдуста-даа кижини болгаш өске-даа дириг амытаннар эргиде турган хевирин-биле чурттап чоруурун көрүп тур бис.

Кижини төрелгетен бодунуң чуртталгазын боду үрей бээр таварылгадан боттары хилинчекке таваржы бээр болгулаар-дыр. Чижээлээрге, тайбың турган чонга

дайың айыылы таварышканда азы үстүнде турар удуртулганың баксыраанындан туруш өскерилгенде, бөдүүн чон түрээр чорук каш-даа катап болгулаан. Ол дээрге ийи-чаңгыс эрге-дужаал, ат-алдар сүрүксээн кижилериниң шын эвес үүлгединиң түнелинде, чонну хилинчектен, түредип турары ол. Мону эскербейн барып болбас.

Маңаа барымдаа кылдыр чижек: улуг күрүне ССРЭ анаа тайбың тургаш-ла, сандарап дүштү. Херек кырында ажыл-иштин, амыдырал-чуртталганың четпес талаларын шыны-биле илередип, ону чажырып болбас, арты-

иштинге хоп-нүгүл тараткан ажык чок. Ону политикага база солуп болбас. Мээң билип, бодап чоруурум-биле Тываның Чазаа бо берге үеде республиканы шын башкарып, бергелерден чонну чайладып келген. Ш.Д. Ооржакты арга-дуржулганы, эртем-билини четчир кижини деп санап чоруур мен. Тывада хөй нацияның төлээлери чурттап турар, оларның аразынга турум, тайбың байдалды тургузуп келген интернационалчы, мөзүшүнар ында бар. Бо бүгүнү чүү дээш карартырыл? Ол меңээ билдинмейн турар.

Ады-сураа ол-бо солуннарга үнүп турар Улуг Хуралдың Хоой-лужудулга палатазының чамдык депутаттарының ажыл-чорудулгазын бирден-бирээ чокка анализтээр болза, оларның четпес талазын дораан сегирип ап болур. Чижээлээрге, 2005 чылдың республика бюджетин бадылаарын саадатканы, бюджет хуваалдазын шын эвес чорутканы. Олар боттарының чону дээш чүнү кылганының отчедун безин солуннарга дыңнадып бижээнин эскербээн мен.

Депутаттарның чамдыызы тыва чоннуң билиин, культуразын көдүрүп чоруур, тыва дыл кырында төөгүдөн бээр үнүп келген «Шын» солунну акшаландыраарын безин кызагадп турар апарган болгай. Ону алгаш көөрге, олар чон дээш эвес, а чүгле боттарын бодап, сагыш-човангыр эвес сеткилин көргүскени ол-дур. Бо депутаттарның соңгуткан хуусаазы адалталып олурар. Ам олар база катап келир соңгулдаларга депутаттың кандидатынга депшидерин бодап, бо мөзүзүн ол-ла хевээр көргүзүп турар болза, оларны кым соңгуурул? Боттарының оруун боттары-ла дуглап алганы ол болур. Шыны-биле алырга, каш сангыг тывалар, бот-боттарын деткишпес, кысчып-ийжип чорааш чүге чедер бис? Оон эки чүве черле үнмес, багай салдарга чедип, чон моон дора амыдырал көре берип болур дээрзин чүге бодавастарыл?

Кандыг-бир чүүлү кылып, бүдүрери кончуг берге, а ону үреп, узуткап чок кылыры белең. Чижээлээрге, акшаландырышкын

чок дээш «Шын» солунну узуткап кааптар чүве болза, Чазактын үндүрген доктаал-шиитпирлерин «сарыг солуннарга» парлап, чонга чедирип таныштырар бис бе? Чон медээлерни, хүн бүрүнүн ажыл-ижин тыва дылга кайыын билип алырыл? Чоннуң хөй кезини көдээде чурттап турар болгай. Олар бүгү болуушкуннарны чүгле «Шын» солундан номчуп, билип ап турар болгай. Сөөлгү үеде чоннуң акша-хөреңгизиниң байдалы бергедээш, чагыдылганың саны элээн эвээжээн. Ол — түр үениң болуушкуну-дур. Удавас ол солуннуң тиражы улгады бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Мээң саналым турары чугаажок, ынчалзажок өске кевин херекчок нүгүл-мөгелиг медээлер-биле арыннары долдунган «сарыг солуннарны» деткирин соксаткаш, тыва чурттуң үндезин солуну, «Шынны», акшаландыраарын бодаар болза эки.

Ооржак ОЧУР-ООЛ.

Кызыл хоорай.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ 80 ЧЫЛЫНГА

ЧОНУ ДЭЭШ БАЙЫП ЧОРУУР

Барыын-Хемчиктин кожуун даргалары бистен ук кожуунга ай санында кандыг-бир культурлуг хемчег эрттиреринге, азы ыңай-бээр өөреникчилер, азы спортчулар чорудар апаарга, уруглар фондуларынга, хоочуннарга деткичилээр "Колос" деп садыгны мактап чырыдарын дилээн.

Бис улуг сонургал-биле ол садыгга чеде бердивис. Иштин дургаар чоннуң амыдыралына эң эргежок барааннар делгээн, карак дун дооскан болду. Оон соонда Эрги-Барлыкка ферма эргелекчилеп, "Хемчик" совхозка эргелекчилеп, кожууннуң көдээ

Садыгның даштыкы хевир.

чылчырыктаар чүве болду. Ээзин айтырарывиска, Владимир Өктек-оолович Сарыглар деп аныяк эр үнүп келди. Чугаалажып таныжып кээривиске, ол 1984 чылда Барнаул хоорайда көдээ ажил-агый институ-

ажыл-агый эргелелинге зоотехниктеп, оон мырыңай 1988 чылдан эгелеп, кожууннуң комсомол организациязынын бирги секретары бооп, төрөөн кожуунуң сайзыралы дээш кылбаан ажылы, холу-биле тутпаан

Эки садыгжыларның бирээзи - А.М. Монгуш эжи Анюта Ооржак-биле.

ижи чок кижип болду. Ындыг саарлыкчы кожууну, төрөөн чону дээш сагыш аарып, деткичилеп-даа чорууру чөп хире.

Хуу саарылгаже ол 1996 чылда кирип, районун октаттыг турган садыын арендап алгаш, чоорту хуу кылдыр садып алган. Иштин чонга эптиг кылдыр чаарткан. Бараан бүрүзүн аай-аай кылдыр бөлүктээш, шил витриналар иштинде азы баартактар кырында делгээн. Херээжен кижиге алдын, мөңгүн каасталгалар дээш, ында чүну чок дээр. Чаңгыс-ла садыгга аьш-чем, идик-хеп, уран чүүл каасталгалары, өөрөдиге херекселдери дээш, чүү-даа бар.

Владимир Өктек-оолович чоорту боду база бараанни бүдүрүп эгелээн болду. Дузалал ажил-агыйын тудуп, инек, хой, өшкүнү азырап, эьтти оон эккеп садып, садыының артында хлеб быжырап чер база кылып алган. Ында хлеб, булочка, пряник, печенье дээш, өске-даа кондитер кылыгларын бүдүрүп турар.

Ук "Колос" садыында 16 садыгжы, 2 чолаачы, 6 хлеб быжырыкчызы, 6 кондитер кылыглары бүдүрер кижилер ажилдап турар. Оон кадында ажил көвүдээрге, тур ажилдадып алып ажилдакчылары мырыңай хөй. Ажилчынар ай санында шалыңын ап турар. Садыг боду чылда 600-700 мун үндүрүгнү төлөп турар. Бараан эргилдеси чылда 10 млн. чеде бээр.

Эң эки садыгжылар: Валентина Кушкаш-ооловна Саая, Аида Маадыр-оолов-

«Колос» садыының ээзи В.Ө. Сарыглар.

Эң эки садыгжы В.К. Саая.

на Монгуш олар болду. Владимир Өктек-оолович езулуг чону дээш байып чоруур кижип деп чүве илден болду. Ындыг кижиниң өнчү-хөрөгизи улам-на көвүдээр.

Хлеб быжырыкчылары: Шолбан Самбуевич Күжүгет биле Оюмаа Монгушовна Күжүгет.

Ажып-ишчи коллективте

Кызыл-Мажалыкта кады кошкак уругларның (холу-буду база өске органнары ажилдавас) уруглар сады ажилдап турар. Оон эргелекчи Раиса Семис-ооловна Хомушку бисти ук уруглар албан чериниң ажил-амыдыралы-биле таныштыра дээш дыка-ла кысты. Ынчалза-даа ол хүнде ында септелге чоруп турган болгаш уруглар шупту төрөлдериңде болган. Ынчалза-даа ук уруглар албан чериниң коллективни азырадыкчы хөөндөн шуут-ла уштунуп, уругларны бүгү тала-биле боттары хандырып турар улус болган.

Уругларның чурттаар оран-савазын боттарының күжү-биле септеп-селип, уругларның чиир чемин боттары бүдүрүп, 5 га черге ногаа тарып, оон иштинде картофель 0,5 га черде, свекла, морковь, помидор, капуста база хөй черде тарыттыг. Артыкшылын садып, уругларга херек чүүлдерни садып ап-даа

Оларның 5-и кылаштавас турду. Башкыларының карак кызыл ажылының түңнелинде, оларның 2-зи мында чаа кылаштай берген. Бо уруглар садының чогумна херээ - уругларның кадыын экижидериниң талазы-биле ажилды доктаамал чорудары. Ынчангаш ында тренажер залдан эгелээш, уругларны массаж-

Кады кошкак уруглар садының эргелекчизи Р.С. Хомушку.

турарлар. Оон ыңай бо берге үеде 100 хире мал-маганны: инек, хаван, хойну тудуп турарлар.

Эрткен чылын картофельди 2 тоннаы белеткээш, саткаш, оон өртээ-биле оран-савазының коридорун септеди алган. Уругларның ойнаар шөлүн оларга хора чедирбезин дээш, чүгле чымчак дугуйлар-биле кылып алган. Амгы хүннерде уруглар садында 20 уруг хаара туттунган.

таар өрээл бар. Ында ажилдап турар башкылардан Т.Ш. Тундешеваны, Б.В. Ооржакты, М.Х. Сарыгларны аажок мактап, эң ылаңгыя ол-ла уруглар садында 34 чыл иштинде поварлап чоруур Александра Өлчевна Ооржакты онзалап адады. Бо коллектив Барыын-Хемчик кожуунуң чаагайжыдылгазы дээш, оон ногаа-чыдылгазына 35 шиви, хады, чодурааны олурткан.

Кым-даа азырадыкчы болуксавастаан

Барыын-Хемчик кожуунуң чүгээр ажилдыг сумуларының бирээзи - Барлыкка чеде бердивис.

Ында суму чагыргазының бажыңында сумунуң бүдүн актив чыгы берген турду.

Ынчангаш олар-биле ажилдаары биске белен болду. Суму чагыргазының даргазы Олег Демирелович Куулар оларны дамчыштыр сумуда байдалды биске таныштырып эгеледи. Ук сумуда 1492 чурттакчы бар. Өг-бүлелериниң ниити саны 334 өреге. Оон иштинде ортумак деңгелде чурттап турар 134 өреге, шала кошкак амыдыралдыг 181 өг-бүле, шуут түрөңги амыдыралдыг 11 өреге бар бооп турар. Хөй ажы-төлдүг 50 өреге бар. 131 өреге мал-маган тудуп турар. Сумуда 468 кижип ажилдап турар. Оларның 139-зу бюджет организацияларында хаара туттунган. Будүрүлге черлеринде 234, садыглыг 3 кижип бар, амыдырал хандырылгага хамаарышкан баш таараар черлиг бир өреге бар болуп турар. Ажил чок 83 кижип бар, оларның 27-зи учетта турар.

Эрткен чылын бо сумуга түрөңги амыдыралдыг өг-бүлелериниң саны 22 турган. Ам 11 арткан. Бо хүннерде ук өг-бүлелер-биле

вүнде: танцы, ыры, үрер хөгжүм, хүреш, национал хөгжүм, шии, теннис бөлгүмнериниң ажилдап

Барлыктын суму активи (ортузунда) суму чагырыкчызы О.Д. Куулар.

шыңгы ажилды чорудуп турар. Оларның чүгээр амыдыралдыг өг-бүлениң саныне кире бээр идегели бар бооп турар.

Барлыктын культура төвүнүн директору Александр Доржуевич Хомушкунуң ниити чугаага кирилде кылганы-биле, сумунуң чонунуң культура-массалыг чоруун хандыраары-биле ук культура тө-

турарын билип алдывыс.

Черле ыңчаш ол бөлгүмнер чүгле кожуунга эвес, харын-даа республика чергелиг конкурстарга идепкейлиг кижип турганын кыдывыста эштери чугаага кирире каап ордулар. Ылаңгыя Буян Эрес-оолович Кара-Сал каш чыл улаштыр кожуун иштинге улусчу фестивалдарга 1-ги, 2-ги, 3-кү

черлерни ыяап ап келген. Оон ыңай көдээ культура төвү боду акшаны база ажилдап ап турар. Кудадой, танцы, төлевирлиг байырлалдар эрттирип тургаш, 2004 чылда 15 муң рубльди ажилдап алганнар.

Ол-ла дөргүлүг кылдыр ында олурган даргаларның бирээзи - "Адыр-Мажалак" МУБ-тун директору Юрий Күжүгетович Хөвөө-оол ажил-агыйында 400 шээр мал барын, бода мал чогуун, 17 баш чылгы мал барын дыңнатты. Иштинде ук ажил-агыйның малының эвээжин хоомайзынып ордум. Ынчалза-даа Юрий Күжүгетовични чаа ажилдаан кижип дишти. Көөрүмге, ажилдың кадыын, дегин кылып чораан хире аныяк эрле чорду. Хоомай эвес тутса, каш чыл болгаш малы эңдерли берген турар чадавас. 200 гектар черде кызыл-тас, арбай, сула тарып алган. Картофельди база хоомай эвес черде тараан. Тарылга чорударына техниказы четчир ажил-агый болган.

Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Полина Агбаан-Ламаевна Сергештей биле эмчи Зоя Акуоловна Ширининиң ажылын маңаа демдеглес арга черле чок. Эрткен чылын оларның удуртканы херээженнер чөвүлели Барыын-Хемчик кожуунга болуп эрткилээн Тываның Россияга каттышканындан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның үндезилеттингениндан бээр 90 чыл болган оюнга тураскааткан "Үлеерлиг өг-бүле", "Эң эки агитквартира", "Эң эки суму", "Бодун боду хандырттары" деп конкурстарга киришкеш, конкурс бүрүзүңге 2-ги черлерни ээлээн. Оон түңнелинде, суму ниити конкурска үшкү черни ээлээн. Херээженнер чөвүлелиниң 12 кежигүннери (12 кварталдың даргалары) кандыг-даа хемчег үезинде дыка идепкейлиг ажилдаар улус болган. Ынчангаш Барлык сумунуң ажил-ишчилери азырадыкчы хөөндөн уштунар дээш, шыңгы демиселче кирипкенин демдеглээр апаар.

Арынны Борис ОНДАР, Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ белеткээнер.

«Ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң 2005 чылда бюджетиниң дугайында»

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың июнь 15-те хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 29-та цццлдцг деп көргөн

1 чүүл
1. Ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң (моон ынай – Фонд) 2005 чылда бюджетиниң орулгалары 476975,9 муң рубль түннүг, чарыгдалдары 476975,9 муң рубль түннүг кылдыр бадылаар.

2 чүүл
2. Фондунуң бюджетиниң четпес түнүнүң иштики акшаландырышының дөзүн бо Хоойлуга №1 капсырылга езугаар доктаадыр.

3 чүүл
3. Фондунуң 2005 чылда бюджетиниң орулгалары дараазында дөстөрнүң күсели-биле тургустунарн доктаадыр:

1) Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр фондунуң бюджетинче киир санаттынар ужурулг үндүрүлгелерин;

2) Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи чагырга органнарының ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондуларынче төлеп турары, ажилдавайн турар чурттакчы чонга ыяап-ла медицина камгаладылганынга камгалал дадывырларының;

3) Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр фондунуң бюджетинче киир санаттынар ужурулг, фонду чедир кирбээн дадывырларының, хөөлерниң болгаш өске-даа саң-хөө талазы-биле удур хемчеглерниң түннериниң;

4) Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр ажилдавайн турар чурттакчы чоннуң (уругларның) ыяап-ла медицина камгаладылганынга федералдыг бюджеттин фондуже шилчидип турары хөреңгилериниң;

5) Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр фондунуң бюджетинче киир санаттынар ужурулг өске-даа орулгалар.

3 чүүл
Фондунуң 2005 чылда бюджетинге орулгаларның кирерин бо Хоойлуга №2 капсырылга езугаар бадылаар.

4 чүүл
Фондунуң 2005 чылда бюджетиниң чарыгдалдарының тургузуун бо Хоойлуга №3 капсырылга езугаар доктаадыр.

5 чүүл
Фондунуң бюджетинче бо Хоойлунуң доктаатканы түннерден артыкка 2005 чылда кирер акша-хөреңгилерни ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр программазын акшаландырырынче угландырырын доктаадыр.

6 чүүл
Фондунуң 2005 чылда саң-хөөзүнүң чижеглээн камгалал курлавырын 25477,3 муң рубль хемчээлдиг кылдыр доктаадыр. Айыттыган акша-хөреңгилер ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр программазының акшаландырышының онза берге байдалдар туруп келгенде хереглээр кылдыр курлавырлаттынар болгаш хостуг акша-хөреңгилер бооп болбас.

Фондунуң саң-хөөзүнүң чижеглээн камгалал курлавырының хөреңгилериниң чарыгдалдары фондунуң доктаатканы чурум езугаар чоруттунар.

7 чүүл
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1349 УХ-1
2005 чылдың июль 4.

«Ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң 2005 чылда бюджетиниң дугайында» Хоойлуга №1 капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң 2004 чылда бюджетиниң четпес түнүнүң иштики акшаландырышының дөстери

Россия Федерациязының бюджет бөлүктээшкениниң кодтары	Хөреңгилерниң дөзүнүң ады	Түңү (муң рубль)
00008000000000000000	Бюджеттин хөреңгилериниң артынчылары	-
00008010100090000510	Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң саң-хөө курлавырларының акша-хөреңгилериниң артынчыларының улгатканы	-
00008020100090000510	Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң саң-хөө хөреңгилериниң өске-даа артынчыларының улгатканы	-
00008010100090000610	Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң саң-хөө курлавырларының акша-хөреңгилериниң артынчыларының эвээжээни	-
00008020100090000610	Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузунуң бюджетиниң саң-хөө хөреңгилериниң өске-даа артынчыларының улгатканы	-

«Ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң 2005 чылда бюджетиниң дугайында» Хоойлуга №2 капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондузунуң 2004 чылда бюджетиниң орулгалары

Россия Федерациязының бюджет бөлүктээшкениниң кодтары	Орулгаларның ады	Түңү (муң рубль)
1	2	3
00010200000000000000	Социал хереглелдерге үндүрүлгелер болгаш дадывырлар	258179,4
00010201000000000110	Чаңгыс аай социал үндүрүг	103666,7
00010201040090000110	Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондуларынче киир санаттынар чаңгыс аай социал үндүрүг	103666,7
00010202000000000000	Камгалал дадывырлары	154512,7
00010202060090000160	Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондуларынче, ажилдавайн турар чурттакчы чоннуң ыяап-ла медицина камгаладылганынга, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының төлеп турары камгалал дадывырлары	154512,7
00010500000000000000	Нийтилештирген орулга үндүрүлгелер	3578,0
00010501000010000110	Үндүрүг онаалдазының бөдүүнчүткен системазын ажыл лааны-биле холбаштыр тыртар чаңгыс аай үндүрүг	639,0
00010501010010000110	Үндүрүг онааштырар объект кылдыр орулгаларын шилип алган үндүрүг төлекчилеринден тыртар чаңгыс аай үндүрүг	394,0
00010501020010000110	Үндүрүг онааштырар объект кылдыр чарыгдалдарның хемчээлинге эвээжеткен орулгаларын шилип алган үндүрүг төлекчилеринден тыртар чаңгыс аай үндүрүг	245,0
00010502000010000110	Ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге оонааттыган орулгага чаңгыс аай үндүрүг	2908,0
00010503000010000110	Көдээ ажил-агыйга чаңгыс аай үндүрүг	31,0
00010503011010000110	Организацияларның төлээри көдээ ажил-агыйга чаңгыс аай үндүрүг	31,0
00010900000000000000	Күш чок болдунган үндүрүглер, чыылдалар болгаш өске-даа албан төлевирлер талазы-биле өрелер	310,0
00010908000000000140	Чаңгыс аай социал үндүрүг (2002 чылдың январь 1-ге чедир күштүг турган) талазы-биле чедир алдынмаан төлевирлер, хөөлер болгаш торгаалдар	310,0
00010908050090000140	Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондуларынче дадывырлар талазы-биле чедир алдынмаан төлевирлер, хөөлер болгаш торгаалдар	310,0
00011700000000000000	Үндүрүг эвес өске-даа орулгалар	410,0
00011706040090000180	Ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондуларынче үндүрүг эвес өске-даа шилчидилгелер	410,0

Россия Федерациязының бюджет бөлүктээшкениниң кодтары	Орулгаларның ады	Түңү (муң рубль)
1	2	3
00020000000000000000	Эгидилге чок шилчидилгелер	196008,3
00020201000000000151	Россия Федерациязының бюджет системазының өске бюджеттеринден дотациялар	196008,3
00020201010020000151	Бюджет хандырылганының деннелин денештиреринге дотациялар	196008,3
00020204000000000151	Россия Федерациязының бюджет системазының өске бюджеттеринден субсидиялар	18490,2
00020204070090000151	Ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң (уругларның) ыяап-ла медицина камгаладылганынга субсидиялар	184490,2
00010000000000000000	Бүгү орулгалар	476975,9

«Тыва Республиканың девискээринге административтиг харыысалга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында»

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың июнь 15-те хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 28-те цццлдцг деп көргөн

1 чүүл

«Тыва Республиканың девискээринге административтиг харыысалга дугайында» 2003 чылдың февраль 14-тен №153 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2003 чылдың февраль 20) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 3.4 чүүлдүн 1-ги кезээнде «он беш» деп сөстү «чээрби беш» деп сөстөр-биле солуур;
2) 3.4 чүүлдүн 2 кезээнде «чээрби» деп сөстү

«чээрби беш» деп сөстөр-биле солуур;

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1351 УХ-1

2005 чылдың июль 4.

«Тыва Республикага чурттаар оран-сава политиказының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаарының дугайында»

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың июнь 2-де хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 28-те цццлдцг деп көргөн

1 чүүл

Тыва Республикага чурттаар оран-сава политиказының дугайында» 2004 чылдың декабрь 29-тан № 1141 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузун («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31) күш чок деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1334 УХ-1

2005 чылдың июль 4.

«Ветеринария дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында»

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың июнь 2-де хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 28-те цццлдцг деп көргөн

1 чүүл

«Ветеринария дугайында» 2004 чылдың декабрь 29-тан №1095 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1 чүүлдүн алдыгы абзазын дараазында эдилге-биле бижиер: «Тыва Республиканың девискээрин Россия Федерациязының өске субъектилериниң девискээрлеринден кирер мал-маганың халдавырлыг аарыгларын камгалаары»;
2) 6 чүүлдүн бешки абзазында «болгаш даштыкы күрүнелер» деп сөстөрни ап кааптар;
3) 11 чүүлдүн 6 пунктузун күш чок болган деп санаар;

4) 15 чүүлде:
а) адында «болгаш даштыкы күрүнелер» деп сөстөрни ап кааптар;
б) «Ветеринария эргелели-биле дугуржулга езугаар» деп сөстөрни ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1332 УХ-1

2005 чылдың июль 4.

«Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый продукциязының, чиг эттиң болгаш аш-чемниң девискээр фондузунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 3 чүүлүнге өскерилгени кириериниң дугайында»

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың июнь 15-те хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 28-те цццлдцг деп көргөн

1 чүүл

«Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый продукциязының, чиг эттиң болгаш аш-чемниң девискээр фондузунуң дугайында» 2000 чылдың июнь 16-дан №479 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунуң («Тувинская правда», 2000 чылдың июль 4) 3-кү чүүлүнүн 2-ги кезээнге өскерилгени кириер, ону дараазында эдилге-биле бижиер:

2. «Күрүне чагыкчызы Тыва Республиканың Девискээр фондузунга тараа садып алырының болгаш дужаарының чагыгларын тургузарының болгаш кириериниң талазы-биле бодунуң

хүлээлгелериниң чамдызын күүседире-биле күүсекчи эрге-чагырганың органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга конкурс езугаар дамчыдып берип болур».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1354 УХ-1

2005 чылдың июль 4.

«Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый продукциязының, чиг эттиң болгаш аш-чемниң девискээр фондузунга садып алышының болгаш дужаалданың чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 2 чүүлүнге өскерилгени кириериниң дугайында»

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың июнь 15-те хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 28-те цццлдцг деп көргөн

1 чүүл

«Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый продукциязының, чиг эттиң болгаш аш-чемниң девискээр фондузунга садып алышының болгаш дужаалданың чурумунуң дугайында» 2001 чылдың июнь 10-дан №1101 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунуң («Тувинская правда», 2001 чылдың июнь 21) 2-ги чүүлүнүн алдыгы абзазынга өскерилгени кириер, ону дараазында эдилге-биле бижиер:

«Күрүне чагыкчызы Тыва Республиканың Девискээр фондузунга тараа садып алырының болгаш дужаарының чагыгларын тургузарының

болгаш кириериниң талазы-биле бодунуң хүлээлгелериниң чамдызын күүседире-биле күүсекчи эрге-чагырганың органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга конкурс езугаар дамчыдып берип болур.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1357 УХ-1

2005 чылдың июль 4.

Уругларның чайгы дыштанылгасы

НАЙЫРАЛДЫҢ СЫЛДЫЗЫНЫҢ АДААНГА

Чай — улуг-даа, бичии-даа кижилерниң эң ынак чези. Школачылар чайны четтикпейн манап, өөрүшкүлүз уткуп алырлар. Оларның чамдыктары көдээде кырган ада-иелеринге, өскелери изиг хуннерни хөлдөр, хемнерге эштип эрттирерлер. Аныяк туристер ырак черлерге туристтер чоруптар...

Элэдилер ортузунга республиканың туризм төвү июль 1-де чайгы сезонун эгелээн. 110 уруглар 11 бөлүккө чарлып алгаш, Тываның булуң бүрүзүнче аъттаныпкан. Олар Мөнгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Тожу кожууннарынга чедип, академик Обручевтин, Ергакинин бедик бажынга чедерлер. Аңгы-аңгы хевирниң берге походтары чайгы дыштанылганың «Өөр сылдыстар» деп өөредиглиг төлевилелин эзугаар эртер. Бөлүк бүрүзү

тускай сылдыс ады-биле чоруп турары солун.

Туристтерни чүгле Тываның каас-чараш бойдус-чурумалдыг черлери эвес, а одаг чанынга ырылар, оюн-тоглаалар манап турар. Уруглар дыштанылганын ажыктыг эрттирип, чаа өөредилге чылында үе-черге эш-өөрүнге хөй сактыышкыннарлыг ужуражыр дээрзинге чигзиниг чок.

Бистиң корр.

ДЕМНИГ АЖЫЛДАН ХАМААРЖЫР

Чайгы үеде назы четпээннер аразынга корум-чурум талазы-биле профилактика ажылы чидиг байдалга тургустунар. Ада-иелер ажылдап чоруптарга, уруглар кылыр чүве чогуңдан кудумчуга артар. Мурнуку чылдарның арга-дуржулгасындан бо чылын республиканың шупту кожууннарынга чайгы стационар лагерлерин тургузуп, ынаар назы четпээннер инспекциязының учедунда болгаш берге байдалда турар уругларны тургускан.

Ындыг лагерлерниң бирээзинге дыштанылга төнгүжеге ажылдаар «Байлак» лагерин хамаарыштырып болур. Ону Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамының идип үндүргөн саналын барымдаалап, ооң деткимчези-биле ажыткан.

Чайгы үеде назы четпээннер инспекцияларының ажылдакчылары социал органнар, өөредилге килдистер, назы четпээннер ортузунга ажыл чорудар комиссиялар-биле кем-херек үүлгедир чорукка удур профилактика ажылдарын чорудуп турар. Май 25-тен эгелеп республикага улуг масштабтыг, чыл санында эртер «Подросток» акциясы эгелээн. Ооң-биле чергелештир «Беспризорник», «Подросток», «Выпуск-

ник», «Условник» дээн чижектиг рейдилерни чорудуп турар.

Профилактиктиг хемчеглер чогуур түнелдерни берип-даа турза, чүгле эрге-хоойлу органнары, социал ажылдакчыларның ажылындан ол хамаарышпас. ИХЯ-ның медээлеринден назы четпээн уругларның ада-иелеринге, а ада-иелерниң уругларынга хамаарыштыр кем-херек үүлгедиишкыннерин номчуп, билип ап турарывыс харааданчыг. Ол дээрге колдуунда оларның кады арагалаанының ужурундан бооп турар. Назы четпээннер ортузунга кем-херек үүлгедир чорукка удур профилактика ажылынга ада-иелер база хөй-ниити улуг рольду ойнаар апаар.

Римма ЧАВЫНЧАК.

ЧАЛГААРААР ЧАЙ ЧОК

Уругларның техниктиг чогадылга төвүнге чайгы сезон июль 1-де эгелээн. 18 чыл дургузунда бо төптүң баазыныга чайгы дыштанылга үезинде «Аныяк техник» лагери ажилдап турар.

Хоорайга эвес, а республиканың аңгы-аңгы булуңнарынга оларның майгын хоорайжыгаштары чаптыла бээр. Бирги сезон Чагытай хөлдүн кыдыныга эртер. Хар-назын ааы-биле ылгал чокка, 8-тен 16 хар чедир назылыглар бо лагерге дыштанып болур. Путивкаларны чүгле кызылчылар эвес, а чок чыдар регионнардан безин саткылап алган. Чижээ-лээрге, бо сезонда Норильск, Кемерово, Новокузнецк, Новосибирск хоорайлардан безин уруглар келген.

Дыштанып турар 80 өөреникчилерниң 13-ү уруглар бооп турар. Назы четпээннер аразынга кем-херекти болдурбазынга удур профилактика ажылының талазы-биле оолдар кудумчуга кылыр чүве тыппайн, улчуп чоруунун орнунга, лагерге дыштанып турарынга педагогтар өөрүп турар. Лагерге кым-даа ажил чок олурбас дээрзин вожатыйлар чугаалап турар. Хүн чуруму ында кончуг шыңгыы, шак бүрүзү үнелиг. Төптүң педагогтары уругларны эки дыштанын дээш чүңү белеткеп алганы?

Бирги смена индейлерниң чаңылдары-биле эртер. Отряд бүрүзү — бир аймак, лагерь начальниги — баштыңчызы, баштыңчылар эвилели — вожатыйлар бооп турар. Сезон төнгүжеге индейлерниң езу-чаңчылдарын сагыыр. Хүн бүрүде одаг чанынга ыры-хөгжүм, танцы-сам, походтар, дүнеки оюннар үргүлчүлөп, уруглар чалгаараар чай-даа тыппастар.

Аш-чем хандырылгасы база эки. Арыг агаарга чемненирге, чемге хөөн көдүрлүр болгай. Уруглар хүнде 4 катап амданныг чемни чип турарлар.

Бистиң корр.

БАШТАЙГЫ СЕКРЕТАРЫМ

1960 чылдарның ортаа үезинде-ле турган боор ол, чер-черлерге аңгы тургулаан көдээ Советтерни бир көдээ Советке каткаш, чаңгыс көдээ Совет кылдыр-даа тургузуп турду. Бистиң Чөөн-Хемчик кожуунга хамаарыштыр алырга, Чыргакы-Аксының Хорум-Даг көдээ Советин Чыргакы сумузунга кадып-каш, ажылчы чон депутаттарының Чыргакы көдээ Совети деп адаан турду. Ынчан Чыраа-Бажы суур база Чыргакы көдээ Советиниң чагыргазына турган, каттышкан Советтин төвү — Чыраа-Бажы суур турган, Чыраа-Бажыныг 1975 чылга чедир аңгы суму турбаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Чарлыы-биле каттышкан сумуларны чаргаш, катап аңгы-аңгы көдээ Советтерни тургускулаан. Чыргакының Хорумнуг-Кежигге — Чыргакы, Чыргакы-Аксынга — Хорум-Даг, Чыраа-Бажы көдээ Советтерни тургускулааш, тустузуна соңгулдаларны эрттиргилээн, чаа депутаттар соңгуттурган турду.

1975 чыл. Чаптып баткан Чыргакы унунда Хорумнуг-Кежиг суур. Чаа тургустунган Чыргакы көдээ Советиниң бирги орга-

низастьыг сессиязынга депутаттар сумунун даргазын, штаттан дашкаар оралакчызын, күүскомнун секретарын, күүском кежигүннерин сонгууру болгаш доктаамал комиссияларны тургузарының дугайында айтырыгларны көргөн. Кожуун чагыргазы Борис Чюдюк сөс ап чүве чугаалааш, чаа соңгуткан депутаттарга байыр чедиргеш, көдээ Советтин күүсекчи комитединиң даргазынга дуржулгалыг, аныяк кадр О.Д. Кара-Салды (авторну) райкүүском сүмелеп турар-дыр дээрге, депутаттар бүрүнү-биле ол саналды деткип чөпшээрешкен, суму даргазы соңгуттурган. Суму Советиниң секретарына хып дээн аныяк, турза узун, тутса мөге Илья Борбакович Кууларны сонгаан.

Чаа тургустунган көдээ Советтин ажылынга баштайгы үеде бергелер турганы чугаажок. Бир-ле дугаарында ажил-албан кылыр тускай бажың херек, бо талазы-биле кожуун даргазы Борис Бааданович Чюдюк бистиң сумуга контора туттуруп бээр дугайында, райплан даргазынга айтышкын берген, тудуг шынарлыг, шалпыкын доозулган. Ынчан бистиң туттуруп каанывыс Советтер бажыңы 1992 чылдан бээр тус чер

чагыргаларының албан кылып, чон хүлээп алыр одаа бооп ажилдап турган. Баштайгы секретарым Илья Борбакович Кууларның суму секретарына сонгуттурганындан бээр бо чылын таптыг-ла мугур 30 чылдың нүүрү бооп-тур. Ол үениң дургузунда секретарымның болгаш мээң амыдырал-чуртталгамда муңгаралдың-даа, өөрүшкүнүң-даа чылдары тургулаан, ам ооң-даа, мээң-даа ажы-төлдөривис өскөн, эртем-сургуулдук, аңгы өбүлелиг ажилдап, чурттап чорурунга бистер чоргаарланып чор бис.

Кажан мен Чыргакы сумузунга ажилдап турумда, Илья Борбакович хөй-ниити организацияларын шуут-ла холга алган, оларны дорт удурткан, чонга макталдыг ажилдап турду. Улусчу эки тура дружиназын боду баштап, хондур суурну, малчын аалдарны, бригадаларны кезип, кудумчуларны хуваажып алгаш, корум-чурумну тудуп, эш-хуузунун судтарына чурум үрекчилерин чоннун киржилгези-биле сайгарып турду. Депутаттар, агитквартал даргалары, суурнун активи-биле амыдыралчы чугула айтырыгларны шиттирлеп турган. Көдээ Советтин организас-массалыг ажы-

лын экижидип, көскү ажылды чорутканы дээш, Илья Борбаковичи шаңнап-мактал-даа турду. Черле ынчаш ол үеде суму секретары кижиниң ажылы дыка аар, бижик-документини чүгле хол-биле бижир, үндүрүг-дадывырны ол чыыр, ол хиреде ооң айда алып шалыңы чаржынчыг. Кижилер-биле чугаалажып билер, онашкан ажил-херээ дээш негелделиг, күүсекчи сагылга-чурумнуг, хүндүлээчел мындыг кадр-биле ажилдап чорааным уттундурбас.

Илья Борбакович Куулар Кызылдың автоорук техникумунун хамааты болгаш улөтпүр тудуг салбырын дооскан тускай мергелдиг, ол чүгле тудуг даргалап 31 чыл ажилдаан, ооң иштинден Чыраа-Бажынга - 6, Алдан-Маадырга - 9, Чыргакы суурга - 16 чыл ажилдаан. Ооң ажилдап чорааны совхозтарга кандыг тудуглар тутунмаан дээр, чуртталга бажыңнары, социал адырның болгаш хову турлаглары дээш, оон-даа өске. Ол 1975 чылдан 1976 чылга чедир ажилчы чон депутаттарының Чыргакы көдээ Советиниң секретары, 1976-1978 чылдарда ола сумунун даргазынга чедир депшээн. Ол 4 кыстың, 1 оолдун адазы.

Кижиниң амыдыралына чүү турбас боор. Ол Роза Хертековна-биле найыралдыг, бай-шыдалдыг чурттап оорары өөрүнчүг. Роза Хертековна Бурятияның көдээ ажил-агый институтун дооскан, зооинженер. Илья Борбакович 2004 чылда Новосибирскиден 131 муң 200 рубль өртектиг ыяш дилер хирээни садып эккелгеш, ону бажыңының чанында тургузуп алган тудуг материалдарын дилип, чонга садып турар. Хүнде ортумаа-биле 6-7 кубометрни дилер. Ооң ажилчыннары — дунмалары Владимир Куулар, Мерген Донгак, огул Мерген Куулар база акызы Өлзей-оол Семис. Оларга ажил төлевирин кылганын барымдаалап төлөп берип турар.

Дузалап ажил-агыйында инек, аът, хөй-өшкү болгаш даааларны азырап турар. Кодан девискээринде ногаа-картофельди тарып олурткан, теплицада ногаазын удавас чиир кылдыр өстүрүп алган.

Баштайгы секретарым Илья Борбакович Кууларның аал-оранынга чоокта киргеш, 30 чылдар бурунгаар ооң өөнге чурттап, ажилдап турганынны сактып, хөйүнү бодап, хөрөкчүрээм дакпыжап ордум.

Оолак КАРА-САЛ.

Чоокта чаа «Шын» солунга ыраккы Кара-Хөлден Максим Иргиттиң «Агафья Лыкова тыва туристерни хүлээп алган» деп чүүлү үнген. «Шын» солуннуң арыннарынга бойдус дугайында материалдарны белеткеп, чырыкче үндүрерин бистиң килдис харылап турар болгаш бодум хуумда Максим Иргит-биле ужуражып, чугаалажып көрзе деп бодап турдум. Сөөлүндө ол боду-ла бистиң редакцияга чедип келген.

1980 чылдарның эгезинден бээр Улуг-Абаканның бажынга черлик кижилер тывылганының дугайында хөй-ле материалдар массалыг информация чепсектеринге чоруп турган. Ам оларның аймаандан чаңгыс арткан кижилер Агафья Лыкова болуп турар. Бо солун амыдыралдыг кижилерниң дугайында хөй-ле материалдарны номчаан мен. Ынчалза-даа тыва аян-чорукчулар оларга ужуражы бээр деп бодавайн-даа турдум. Максим Иргит материалдыг кара-биле көргөнгөн база оларның амыдыралының дугайында бодунуң бодалын илереткен кижилер болду. Тайга черинге чаңгыс херэжэн кижилер чурттаары берге болу бээр, Седов Ерофейни албан-биле эккелген деп бижип турган чүве. Ооң бижип турар чүүлүндө, үш өшкүнү «Комсомольская правда» солунуң корреспондентизи Кемероводан садып аппарып берген деп, эрткен чылын ол-ла солунга бижиди. Транспорт талазы-биле Кемерово областың губернатору А.Тулеев дузалаан болган. Байконурнун космодромундан ужуп үнген корабльдерниң чедирки ракеталарының артынчылары дүжүп турар айыылдыг зонада чурттап турар кижилер дээш, онзагай камгалалда турар кырган болган. Агафья Лыкова — ол чүгө күрүнениң эвес, эртемденерниң болгаш хөй-нитиниң кичээнгейниң төвүндө турар.

Тыва кижилер черлик амыдыралдыг Агафья-биле сөс солчуп ужуражып солун төөгүлүг кижилер — Максим Делгеревич болган. Ооң онзагай амыдыралын чүгө Россияда эвес, даштыкы чурттардан туристер, эртемденер кээп сонургап турар апарган. Журналист кижилер эвес-даа болза, аян-чорукчу бодунуң дылы, боду-ла-биле чедимчелиг таныштырган деп билдим. Бо чүүлдүң автору «Алдын-Дүлгүүр» изиг аржааны четпез дээрден башка, Улуг, Биче-Абакан хемнерниң баштары, Чараш-Даштыг тайгазының бетинден бээр чаңгыс эвес удаа чораан мен. Кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг, дээрже шаштыгып үнө берген турулгар, мөңгөдө эривес мөңгилер-биле шыптыган тайгаларда те-чүмү кодан-коданы-биле барааны кестүп оыттап чоруур. Ажы-биле чугаалаарга, мында кижилер боду бастынмаан черлер кайы көвей.

Мен бо таңдыларга чайын, күзүн чорааш безин дыка-ла бергезинер кижилер чораан мен. Максим Делгеревичтен кыжын изиг аржаан чедер бодал канчап тыптып келгенил? База Агафья Лыковага канчап ужуражы бергенин сонургап айтырдым:

— «Алдын-Дүлгүүр» изиг аржаанче аъттыг чоруп тургаш, дыка-ла бергезинген мен. Ийи дугаар чоруп тургаш, ыяш хирээлээр «Дружба» деп хирээ, 10 литр бензин ап чорааш, аът оруун аштап, арыгладым. Ол чоруп тургаш, Улуг-Абаканның бажындан дураннап олурар, «бир кыжын албан-биле шыырак эш-өөрлүг, күзүн баш бурунгаар аът-биле хүнезини чедирип алгаш, хүн дурту узап оорар үеде, январь айның төнчүзүндө, февральдың эгезинде шаналыг «Алдын-Дүлгүүр» изиг аржаан четсе деп бодал ынчан төрттүнген чүве. Оон бээр элээн каш чылдар эрте берген. Бо чылын чорааным ол.

Алтай биле Хакасия аразында улуг артты ашкыш, хемни куду бадыйтыгыс, хем иштиниң оруунуң бергезин чүү дээр боор. Чамдык черлерге шанавыс уштуп алгаш, дажыглангыч-даа турдувус. Ол хем иштинге каш-даа хонган бис. Сөөлүндө узун ыяштыг белдирге келдвис. Орта черге одаганып хондувус. Аалдан үнгөнгөн чартык ай четкен, могоп-туруп келген бис. Эртенинде аңчылар изи, оода оларның чадыры бо чоокта бар ирге бе, дыш ап дыштанып алып дээш, ону дилеп үш аңгы тарай кылаштажып чоруптувус. Кежээ дунмам Алексей кылаштап келзеле: «Бичижек суг идикти кижилер изи чыдыр, багай шаназын харда шанчып кааш, боду чадырже кире берди, ыш бурулап тур» деп, чедип келген. Өөрзөн улус чүктенчип, сөдүртүпүп алгаш, ол чадырже чоруптувус. Бистиң баштайгы таныжылгавыс ынчаар эгелзэн, ооң дугайында солунга бижээн болгай мен.

Максим Делгеревичини чүрээндө бойдуска бердинген кижилерниң бирээзи деп болур. Алтай, Кемерово, Хакасияның бистиң-биле кызыгаарлажып чыдар тайгаларында ооң боду баспаан булуңу чок боор. Бо девискээрлер дээрже, кончуг делгем, чижеглей алып болза, бүдүн Тыва чуртунун чартыгы хире черлер ээн тайгалар болуп турар. Чартык чүс чыл ажыг чылдарда

ӨСКЕЛЕРГЕ ҮЛЕГЕР-ЧИЖЕК БОЛУР

Лыковтарның тывылбайн турганы-даа чөптүг. Сөөлүндө Байконурдан ужуп үнген корабльдерниң, спутниктерниң чедирки ракеталарының полигону болу бергени коргунчуг. Американнар космодромну далай кыдыында мугулдурда тургузуп алган, ооң ракеталарының артынчылары далайже дүжүп турар. Бистиң эртемденеривис тараалаң Казахстанның ортузунда космодромну кылып алган. Ооң түннелинде казахтар тарааның дүжүдү баксыраан деп, сибирьжилер (ооң иштинде тывалар, хакастар) тайга-таңдывысты үрегдеп, хораннап эгелзэн деп хомудап эгелзэн. Ол дугайында «Шын» солунга чеже чагаа келбээн дээр боор. Сөөлүндө ооң шүүделин төлөп эгелзэн.

Бо хүннерде Максим Делгеревич бойдустан байлаан камгалаар болгаш чөп ажыглаар талазы-биле Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөлде инспекторунда ажылдап турар. Төрзөн чериниң бойдус байлаан камгалаар талазы-биле төлөпүг үлүг-хуузу кирип чоруур. 1990 чылдарның эгезинде Кара-Хөлдүң Кастыг-Хөлге чайлап турар акым сугга чоруурмга, акым мынчал оорар кижилер болган:

— Максим Делгеревич, Кастыг-Хөлге балык эккеп салган, хөл кыдыын долгандыр кылаштап шинчилеп чоруурмга чөмөп турар балык-даа билдирбес, чикти кончуг ийин. Ол балыктарның өспөй баары ол ирги бе?

— деп, чүве чугаалап оорар кижилер болган. Ону сактып келгеш, база чугаалажы бердвис.

— Республиканың аңчылар ажыл-агый эргелелиниң Кара-Хөлде охотвединге ажылдап тургаш, ТР-ниң Бойдус камгалаар яамызынга Маныгы хемниң бажынга балык салып өстүрериниң талазы-биле билдиришкин киридим. Чер аразы ырак, акша-тегерикке үзөр дээш деткивейн барган улус. Ындыг-даа болза, ол боду-ла-биле боттандырап сорулга-биле Кара-Хөлдүң балык чаа ойнап эгелеп турда, балыкчы эш-өөрүмнү эвилелдеп алгаш, суг кыдыында демир четки каяа кылгаш, орта ийи бидон хире балыкты тудуп алган турувуста, Хөл-Өөжүнүң хоочун кырганның Даңзын-оол Хертек, Балдар-оол Хертек (ол ам бистиң аравыста чок) биске чедип келгеш мынча дидилер: «Маныгы бажындан хөлче балык кирип кээр, а бо кырында чыдар Кастыг-Хөлдүң херээ чүү боор, олче уруптар чүве-дир — дидилер. Мен база улуг улустуң чугаазындан эртпедим. Нийтизи-биле 200 хире кадыргыларны Кастыг-Хөлче салыптымыс. Ол хөлде балык чемижи четчирип билер мен. Ындыг-даа болза балык талазы-биле тускай эртем чок болгаш ында дооскаралар балык үргөнгөн төтөгел бээрин кайын билер ийик мен. Хөлдүң девискээри четчир, суунуң тереңи 3-ден 6,5 метрге чедир. Силерниң акыңар Серекей Хертек-

овичиниң чугаалап органы чөптүг. Эгезинде чылдарда билдирбейн турганы шын. Салып каан балыкчының канчаар өзүп турарын хынаары-биле, чүгө чаңгыс катап чордум.

Тар карактыг четкилик чораан болгаш хөй балык тудуп шыдавадымыс. Нийтизи-биле 21 балык, чартык шоодай болду. Деңзилеп көөрүвүске, 7-0,9 килограмм чедир дыка улуг кадыргылар болду. Өзүлдө эвээш-даа болза, деңзизи улуг. Чедери берге хөл болгаш дериг-херекселдер чедир албаанындан тодаргай шинчилел кылып, түнел үндүрүп шыдавайн бардымыс — диди.

Максим Делгеревичини ихтиолог (балык шинчилекчизи) кижилер деп дорту-биле чугаалап болур барымдаа, ооң далай деңгелинде 3 муң ажыг километр бедикте, мөңгө мөңгилер баарында чыдар хөлге балык салып өстүргени ону бадыткап турар. Сүт-Хөлге балыкты соңгаартан келген тускай эртемчилер кээп салгаш, доктаамал шинчилеп турганнар болгай. Ол балыктар Сүт-Хөлге дыка тааржып өскөн. Максим Иргит бодунуң кара угааны-биле тус черниң балынын өстүрүп чоруур, өске кижилерге өөредиг болуру чугаажок. Чүгө дээрже, Тываның девискээринде шак-ла ыңдыг хөлдер кайы көвей.

Сергей ХЕРТЕК.

БАШКЫ БОЛУРУМ КАЙ...

«Кулакты кумнап алып эвес, каракты хаптап алып эвес» деп чоннуң үлегер чугаазы бар болгай. Ийе, бодум башкылап-даа чордум. Хүндүлүг дыштанылгаче үнгөш, он чыл чөдө бердим. Каш-даа ие (ава) кижилерниң сеткили хомудаанын дыңнаан мен. Дөртөн хар иштинде аныяк ие **Сайлыктың** мындыг чугаазын дыңнадым:

— Халап болган үе-дир ийин бо. Азы акша-көпөектиң үнези читкенинден чүве ирги бе? Чөмгө мөлдүк-калдык чедер муң акша шалыңгы мен. Ийи бичин өөреникчи кыстарым бар. Олар школа, класс септелгези дээш, акшала дээр. Ном-дептер, идик-хөп өртээ хүн келген тудум улгадып олурар. Ооң кадында «Башкының төртүтүнгөн хүнү», «Башкылар хүнү» дээш база амыр-аппас.

Ам бежен хар ажа дүжүп чоруур **Фая Монгуштуң** чугаазын сонургаптаал:

— Сээң уругларың амдыызында чаш-тыр, Сайлык. Олар

улуг класстарга өөрени бээр, кайгаар сен, дунмам. Мен база ийи кыстыг мен. Бирээзин кызып тургаш, школына доостурдум. Ам бичини база бо чылын школына доозупту. Класс септелгези дээш акшаны харын берип болур деп санаар мен. Башкыларга белек садар дээш акшаны чүгө чыып турарыл? Дыңнаарга-ла, «Башкылар хүнү», «Башкының төртүтүнгөн хүнү», «Чаа чыл», «Март 8», «Үжүглөл байырлалы», «Школа доосканы» дээш-ле, баар. Ол байырлалдарның шуптузунга акша чыып, белек садар-дыр.

Кижилер бодаарга, башкы кижилер ажылы дээш шалыңгы ап турар эвес чүве бе? Азы хөөкүйлерниң ап турар шалыңгы амыдыралга четпези ол бе? Башкы кижилер ортума-биле айда 7-8 муң рубльди ап турар деп дыңналыр ийик чоп. А бистер айда чүгө бир-ийи муң хире акша шалыңгы, кээр-генчивисти. Уругларым авазы эвес болза, бистиң өг-бүлөвиз ат болган. Ол улус чүвези кылгаш, шору тывыштыг кижилер чүве.

Чугаалар аразындан

Ол аразында **Шолбана Оюн** чугаага киржи берди:

— 7-8 муң акшаны алгаш, чарырга-даа төнер чүве бе? Магалыг чүве ышкажыл. Харалаан, Иркутск хоорайның башкы институтунга кирерин кирип алгаш, каапкан мен, оон башка төөгү башкылап чорбас мен бе. Ам кончуумну, көдээ ажыл-агый талазы-биле зоотехник эртемниг мен. Мал-маган төнгөн, колхоз-совхозтар дүшкүлөп калган, ажыы-даа чок, хилинчектенип чор мен.

Бежен хар ажа берген **Чечек Салчак** чугаалай-дыр:

— Силерниң чугааңар дыңнааш, «башкы болурум кай» деп бодап ордум. Шалыңгы база алып, ооң кырынга белек-селек база эндерлир чүве ышкажыл. Эң-не берге чүве — ажыл тывыл-бастаан шаг-дыр бо. Төрөл-дөргүл, таныш-көрүш, эш-өөр дээрден башка, кандыг-даа ажылга кирери бергедээ...

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл кожуну.

Сүт-Хөлден мөдээлөр

АМДЫЫЗЫНДА 90 ХУУ

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Экер-оол Сарыг-оолович Күжүгеттиң Шагбан-Теректе аалкоданында ажыл-иш бачым-на. Малчының 50 инээниң, 500 ажыг хөй-өшкүзүнүң оолдашкынының адакталышыкыны чоруп турар.

Аалдың херээжен ээзи Нина Күжүгет болгаш өске-даа төрөлдөргүлү-биле демнежип тургаш, бо эрткен берге, соок кышта малмаганындан чаңгыс-даа баш оскунмааннар. Ындыг кызымаккай күш-ажылдың ачызында олар малының чаш төлүн 90 хуу чедир камгалап ап шыдааннар. Ынчалза-даа төрүүр мал-маган ам-даа бар, ынчангаш ук ажылды 100 хуу күүседир — оларның мурнунда.

ЧАЙЛАГЛАРДА

Бо час узун, сооксумаар-даа болза, амгы хүннерде чайлактарда дескизи-биле ногаан апарган. Оът-сиген дескилештир үнүп келген.

Ынчангаш часкы хонаштарындан аалдар чайлактарынче уурук-сууруктап көжүп эгелзэн. Манчүрек, Көшпес, Үстүү-Ишкин, Чечектиг, Алды-Хову-Аксында, Хөр-Тайга, Алды-Ишкинде чайлактарның чүм оьдун мал-маган сүзүп эгелзэн.

Бораш ОНДАР.

ТР-нің Прокуратуразында

Айттан — суд сандайынче

Айт оору. Борис Шалык, чүгүрүк айттың изиг эзеринден суд-тук соок сандайынче олурупкан. Тес-Хем кожуунунуң Федералдык район суду судья З.К. Ооржактың даргалааны, күрүнө буруудадыкчызы, кожуунунуң прокурорунуң оралакчызы С.Д. Хертектин база болчукчу К.С. Калинин-оолдуң киржилгези-биле мал оору — кайгалды, 4,5 чыл хуусаада хосталгазын казып шийткен.

Ажыл чок Борис Шалык О-Шынаа суурнуң чанында Аптара-Бажы деп черде өгге кезээ ара-галап олурда, Чеди-Хөл кожуунда эжи чедип келген (аңаа хамаарыштыр кеземче херээн тускай чорудуп турар). Үш аяк араганы ишкениниң соонда, эжишкилер ака-хөреңгизин көвүдөдип алыр-биле айттар оорлаарын сүмележи, шийтпирлээннер. Адрезин база тодараткан: Ү-Шынаа суур-нун чанында Кара-Хөл деп черде

Виктор Аравааның бөлүк чылгызы оदारлап турар. Протоколда бижээни-биле алырга: "... баш удур дугуржуп алганы эзугаар бөлүк эштери-биле кады тура, улуг, чазый чоруктуң түннелинде, өске кижиниң өнчүзүн оорлап, бодунга сиңирип алыр сорулга-биле» нити өртээ 75 муң рубль түнүг тос баш айтты одардан сүре бергеннер.

Судтадып турар Шалык буруузуң долузу-биле хүлээп алгаш,

херекти судка эвес, тускай чурум эзугаар көөрүн дилээн. Суд бо байдалды өөренип көргөн, айт оору — Б.Шалык 2003 чылдың октябрьда РФ-тиң кызыгаарын бөлүк өөрү-биле үрегдеп киргеш, Моолдан мал оорлаарын оралда-жып турганы дээш үш чыл иштинде шенелдеге шийттирген турган үз-инде бо херекти үлгеткен болган. Борис Шалыкты суд РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 2-ги кезээ-нин 158-ки чүүлүнүң "а", "б" кезээнге хамаарыштыр буруулуг деп көргөш, хамааты кижиге улуг когаралды чедирип, оорлаашкынны кылганы дээш — ийи чылда хосталгазын казып шийткен, ол хуусаага ооң мурнунда шийттирген хуусаазы — дөрт чыл база алды ай дургузунда хосталгазын казаан. Өске кижилерниң мал-маганын оорлаар бе, азы боду мал өстүрүп, хостуг чурттап-амыдыраар бе деп шийтпирни кылып, боданырынга ол үе четчир.

М. ОНДАР,
Тес-Хем кожуунуң проку-
рору.

ге элээн үеде чажырып каан турган. Альбертти төрелдери соп каан деп карасыг ооң-биле бадыт-каттынган.

Чок болган кижиниң чурттап турган бажынын база катап көөр деп шийтпирлээш, чингир ягаан-көк (ультрафиолетовый) өңнүг электри-лампаңы кыпсып алгаш, удуур өрээлдин шалазының тиглерин шинчилээрге, када берген хан бар болган. Өг-бүлениң кежигүн-нерин шуптузун херечи кылдыр байысаарга, өлүрүүшкүңге киришпээнин бадыткаан. Альбертти соңгу адазы М.Д. Сарыгларга истелгениң түннелинде илереп ты-вылган буруудадыр барымдаа-ларны көргүзүп, РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 62 база 63 чүүлдериниң негелделеринге хамаарыш-тыр буруудадырда чингелделиг-даа, буруулуг-даа бүгү байдалды тайылбырлаан соонда, кем-херекти үлгеткенин билинген. Азырап алган огул ээлчеглиг ара-галаашкындан келгеш удуй бээрге, ол демир лом-биле ооң бажыне база өске мага-бодунче хапкан. Өлүрүүшкүнүң чепсээ — демир ломну база Альберттиң мөчүзүн М.Д. Сарыгларның суур кыдыынче сөөртү берген чадаг-шанаан истекчилер хавырып алган. Альберттиң авазы Р.К. Сарыглар ашааның өчүүн бадыткааш, өлүрүүшкүн үз-инде даштыгаа турганын, Альберттиң мөчүзүн ашаа кладовкага чажырып турганын немээ.

Амгы үеде ол кеземче херэ-ниң истелгезин Чөөн-Хемчик ко-жуунуң прокуратуразының истекчизи Н.К. Ондар чорудуп турар. Аңаа хамаарыштыр суд-эмчи экс-пертизазы база уламчылавышаан.

В. КРИВДИК.

Чагаа-шанакка...

Авазы оглун соңгу адазы соп каан деп ылап билип турза-даа, шагдаа черинге оглу чиде берген деп ме-деглээн.

Бо чылдың март 19-та Чөөн-Хемчик кожуунуң иштики херек-тер килдизинге Чыраа-Бажы суур-нун чурттакчызы Роза Сарыглар-дан билдиришкен кирген. Оон оглу Монгуш Альберт февраль 8-те эштери-биле бут бөмбүү ойнаар дээш үнгөш, ол хевээр чанып кел-бээн деп, ында медеглээн. Ооң кайдаазы билдинмес, истеп-дил-лээр органнарның чоруткан хем-чеглери база түннел чок болган. Хар эрий бергенде, апрель 4-те, Чыраа-Бажы суурнуң чөөн тала-зында үш чүс метр хире черде өрттени берген, черлик амытан-нар хемдип каалкан билдинмес эр кижиниң мөчүзү тывылган. Ону хөөп каан черин шинчилеп, истеп турар үеде билдиришкен эззи оглунуң идик-хевин, мөчүзүн та-нып каан. Кожуунуң прокурору Анатолий Монгуш истелге мате-риалдарын өөренип көргөш, РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 105 чүүлүнүң 1-ги кезээнге хамаарыш-тыр өлүрүүшкүн кеземче херээн оттурган. Бо будулгаазының кем-херек үлгедешкениниң истелге-зи эгелээн. Чөөн-Хемчик кожуун-нун истекчилеринге практиктиг дуза чедирери-биле республика прокуратуразындан прокурор-криминалист А.М. Монгалды, ТР-ниң Иштики херектер яамызындан Л.Б. Чыпсынак биле Э.О. Комбу-Сюрюну чоруткан. Истелгени дүрген чорудары-биле кожуунуң прокуратуразының, милициязы-ның дуржулгалыг ажилдакчыла-рындан тускай истелге бөлүүн тур-

гускан, ону Артур Монгал баш-таан. Мөчүнүң арткан кезектерин суд-эмчи эксперти ооң бажынче мугур чүве-биле каактырганындан өлүмнүң чылдагааны болган деп түннелди үндүргөн. Чок болган кижиниң солгагай талазының ээгизи база сынык болган. Когараан кижини төрелдери азы чок кижилери өлүргөн деп кол карасыг-биле истеп эгелээн.

Кожуун прокуратуразының истекчизи Н.К. Ондар чок болган кижиниң кожаларын, эш-өөрүн, төрелдерин, чок кижилерин байысааган соонда, шериг албанын-дан келгеш, А.Монгуш наркотик-тер ажыглаар, кожа-хелбээзиниң малын оорлап турганы илерээн. Чижээ, бо чылдың эгезинде чаңгыс чер-чуртуу К.В. Кара-Салдың ийи хоюн оорлаан. Хойларның эззи ону билип кааптарга, ада-ие-зи чаңгыс инээ-биле төлеп берип-кен. Ол дээш Альберттиң соңгу адазы ооң-биле үргүлчү маргы-жар апарган. Ынчангаш истелге бөлүү чок болган кижиниң бажы-нындан 400 метр черде мөчү чыт-кан черни катап хынаан. Чок бол-ган кижиниң идик-хевин кизи дурту хире ханы — 200x70 см хем-чээлди оңгарда хөөп каан, а кижиниң мөчүзү оңгардан үш метр черде анаа чер кырында чыткан. Оон алгаш көөрге, өлүрткен кижиниң мөчүзүн дөргүл-төрели тып алгаш, ажаап кагзын деп бодаан хевирлиг. Ол ышкаш доң черни дүрген казары берге болгаш чок болган кижиниң мөчүзүн бир чер-

Партия болгаш совет ажылдын хоочуннары Кара-оол Андреевич Маспык-оолдуң, Шаңгыр Пичи-оолович Кууларны бижээни «Оюн алышкылар» деп номун улуг сонуургал-биле номчудум. Алыс бодум Кочетов суур чурттуг бол-гаш, эки турачы Оюн алышкылар-ны кончуг эки таныыр мен. Ол алышкылар харын-даа мээң төр-лим болур улус. Фронтучу алыш-кыларны аал-оранынга кирип, аяк шайын-даа аартап чораан мен.

«Оюн алышкылар» деп ном эки турачы алышкылар Ойдунаа, Хүүлөңмей, Айыыжы, Седип-оол

«Оюн алышкыларны» номчааш...

Оюн алышкыларны дайынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыг чоруунуң дугайында долузу-биле тоожулап бижээн ном-дур деп билдим.

Оюн алышкыларны чурттап чорааны Таңдының Кочетов суур-га бо алышкыларга тураскаал тургузар дугайында Таңды кожуун чагыргазының эгелекчи саналын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак кончуг дет-кээн. Ынчангаш Улуг Тирилгениң 60 чыл оюн таварыштыр Оюн алышкыларга тураскаалды Коче-

тов суурга тургускаш, байырлыг байдалга ажытты. Ооң ажыдыш-кынынга оон-моон чон хөй бол-ган.

К.Маспык-оол, Ш.Кууларны бижээни «Оюн алышкылар» деп ному төөгүлүг уjur-уткалыг ном-дур. Ылаңгыя аныяк-өскенге бо ном өөредиглиг болур магатчок. Номну Улуг Тирилгениң 60 чыл-нын таварыштыр бижээш, парлап үндүргени номчукчуларга номнуң авторларының белээ-дир.

Манай-оол ОЮН.

«Мажалыктан» байыр

Көрбээн кижиниң караанга көстүп келир кылдыр, дыңнаваан кижиниң кулаанга дыңналып келир кылдыр, май 9-туң хүрежин журналист С.Балчыр кайгамчык чараш кылдыр бижиди. Стадионда чыылган чоннуң алгы-кышкызы, сыгыржыры хамаанчок, харын-даа чыт-бузу безин номчукчу меңээ чедип кээп туржук.

А бо удаа чогаалчылар шуулганының канчаар эрткенин улуг сонуургал-биле манап ап, номчуп таныштым.

Бүгү назынында кылып келген ажылым тыва чогаал, дыл-биле холбашкан. Мооң мурнунда 12, 13, 14-кү шуулганнарга сонуургал олуржуп чораан кизи мен, бо удаада чогаалчыларывыс шуулга-ны амыр-тайбың, дүшкүрүлүг бай-дал чок эрткен-дир деп билдим. Эртер черин, болур хүнүн билбейн барган кизи болдум, оон башка, өөрөнгөн аайым-биле «киржир» ийик мен.

Съездилер аразында кылдын-ган ажылдар дугайын сайгарып чугаалажып турганын солундан билип алдым. Бодум хуумда «Аныяк бижикчилерге дуза» дээн хевирлиг семинарлар, метод-өөредилгелер эртпейн турарын чугаалаксаан мен. Ындыг хевир-лиг өөредиглер кожууннарда чечен чогаал каттыжышкынна-рының ажил-чорудулгазынга улуг дөгүм болур ийик.

Номнар үнүп турар, а ооң ханы сайгарылгалары болдунмайн турарының дугайында М.А. Хада-хананың чугаазынга каттышпас аргажок.

Өй-өйлеп чаа үнгөн номнарга хамаарыштыр Тываның күрүнө университетиниң баазазынга эр-тем-практиктиг конференция-ларны республика чергелиг кыл-дыр эрттирип турар болза, ол чо-гаалдар узун-доора дургаар «быт-тадып» алып. Ындыг конферен-циялар дыка-ла улуг сонуургалды болдулар ийик.

Сөөлгү үеде аныяктар ырла-рының сөзүглелинге хамаарыш-тыр шүгүмчүлөк база чөптүг. Ко-жуун, суму аразында аргыжып турар автобустар болгаш машина-ларга чоруп чорааш, ырларның сөстөрүн дыңнаарга, чамдыкта мырыңай каттырыңчыг апаар. Ку-даранчыг ынакшыл ырызын аныяк оол ырлап-ырлап, төңчүзүндө

ырыны хөглүү кончуг «Шу-де!» деп доозуп каар боор-дур.

Боттарынга ат-алдар, акша-көпөөк ажылдап аар дивейн чо-руур, чечен чогаалды суртаалдап, аныяктар аразындан кандыг-бир талант үнүп кээрин идегел-биле манап чоруур кожууннарда чечен чогаалдар каттыжышкыннары-ның дугайында орта чугаа болбаан хире. Төптө ышкаш критиктер чок-даа бол, каттыжышкынга чогаал сайгарылгазы аажок шың-гыы эрткилээр болдур ийин.

Барыын-Хемчик кожуунда «Мажалык» чечен чогаал катты-жышкыны ээлчеглиг кичээлдер-ин доктаамал чорудуп турар. Ону сонуургал кээп турар аныяктар бары өөрүнчүг. А эң-не идекпей-лиг, чечен чогаал дээш «аарып чо-руур» эштеривис — «уйнуктарының сакманчызы» Бөвей Тарак-оол, кезер-эмчи Маадыр Хомушку, сурагжаан ыр «Хорум-Дагның» «ада-иези» Анатолий Монгуш, «Мажалыкты» чедирбес чери чок чолочаачы, шоодулгуч чогаалдарның автору Сергей Күжүгет, «Ы» те-мазын черле салбас ном саңының эргелекчизи Эльза Ооржак, «Ма-жалык» шүлүктөрүнүн «шылгак-чызы» башкы Сайлык Монгуш олар каттыжышкынның кол эзээн тургузуп, «Арысканга-даа адааннажып», «Мөңгүлекке»-даа арга-сүмө солчуп, чедип чоруур чаңын салбастар.

Чаа соңгуткан Тываның Чо-гаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүннеринге байыр чедирбишаан, ажил-ижинге чо-гаадыкчы хей-аътты, демниг ажилды «мажалыкчылар» күзеп тур.

Лидия ООРЖАК,
«Мажалык» чечен чогаал кат-тыжышкынының удуртукчу-зу.

Министерство культуры и национальной политики
Республики Тыва
Консульство Республики Монголия
Администрация Эрзинского кожууна

16 июля в Эрзинском кожууне с. Нарын проводит
II-ой республиканский конкурс
исполнителей монгольской песни

«Голос золотого песка-2005»

В программе: Лучшие исполнители монгольской песни.

17 июля — 15.00 ч. Единственный Гала-концерт победителей
конкурса и гостей из Монголии (с. Эрзин)

Победителей ждут — золотая медаль Монголии, большие
ценные призы Тувы и Монголии

Для поддержки своих земляков всех жителей и гостей
приглашаем на наш конкурс!

Александр Сотпаевич Дембирельге 2002 чылдың апрель 11-де
тывыскан В №535502 «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылганың
читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың лицейиниң Назын Александр Вале-
рьевичиге 2004 чылда тывысканы Б №1255405 дугаарлыг аттестаттың
читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Суд приставтарының Тыва Республика талазы-биле Федералдыг
албанының эргелелиниң коллективи суд приставы

Шой-оол Иргитович
МАНЧЫЛАЙНЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок
кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол
редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгал-
терия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нигитлел-политиктиг килдис —
1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ
ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7020. Чагыг 75.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл
ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы
Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «ШЫН» солуну 2004 чылдың
май 14-те эде бүрүттээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга
болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан (Кызыл,
Щетяевин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айттылган саңнары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыялаар.